

UOT-811.11-112

Səhifə: 175-179

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.175>

Xanım Şamilova
Zərifə Əliyeva adına lisey,
khanum4ik@gmail.com

TERMİNLƏR VƏ EKVİVALENTSİZ LEKSİKA

XÜLASƏ

Ekvivalentsiz leksika nümunələrinə yalnız bədii ədəbiyyat nümunələrində yox elmi əsərlərdə, sənətkarlıqla bağlı nümunələrdə də rast gəlinir. Müasir dünyada müxtəlif ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı eyni səviyyədə getmir. Onlar arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Mədəni ənənələrlə yanaşı, mükəmməl tərcümə tələb edən bir çox qeyri-ekvivalent terminlərin yaranmasının səbəbi də budur. Məqalədə zərgərlik sənətində işlənən ekvivalentsiz leksika və onların tərcümə problemlərindən bəhs olunur. Bu baxımdan məqalədə qiymətli daşların və metalların bədii emalı texnologiyası sahəsində qeyri-ekvivalent lüğətin tərcüməsinin xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Məqalənin yazılmasında təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: elmi, leksika, lüğət, əsər, ekvivalentsiz.

Giriş: Qeyri-ekvivalent terminlərin tərcüməsi zamanı elmi-texniki mətnlərin tərcüməsini asanlaşdırmaq üçün istinad materialı kimi istifadəsi mümkün olmayan terminoloji lüğətlər mövcuddur. İddialara görə, terminlər öz təbiətlərinə görə həmişə birmənalıdır, konnotasiyadan məhrumdur və hədəf dildə həm də termin olan ekvivalentə malikdir. Bu bir faktdir ki, terminlər obrazlılıqdan, emosionallıqdan tam uzaq olurlar. Ekvivalentsiz leksika termini isə əsasən bədii üslubda işlənən mədəniyyətlə bağlı olan leksikaya aid edilir. Lakin elmi üslubda elə terminlər işlənir ki, onların ekvivalenti olmur. S.P. Florin və S.I. Vlixovun qeyd etdiyi kimi, terminlər yalnız praktikada idealdırlar, bu prinsiplər çox vaxt pozulur, bunun nəticəsində bəzi terminlər qeyri-ekvivalent lüğət kimi təsnif edilə bilər [6,s.140].

L.S. Bərxudarovun yazdığına görə, realilər başqa dildə danışanların praktik təcrübəsində mövcud olmayan hadisələri ifadə edir [5,s.65]. Beləliklə, ekvivalentsiz leksikaya aid edilən bir neçə termini nəzərdən keçirək: *apache tears*- Arizonada rast gəlinən obsidian düyünlərdir; *bookchain*, İngiltərədə zəncirin halqalarının açıq kitaba bənzədiyi məşhur hörgü [7,s.91].

Bundan əlavə, S.İ. Vlixov və S.P. Florin realia-ölçüləri ayrıca qrup kimi təsnif edirlər [6,s.200]. İngilisdilli mənbələrdə temperatur *Farenqeyt dərəcələri* ilə, ölçülər isə *düyümlərlə* göstərilib ki, bu da tərcümədə çətinliklər yaradır.

Müvəqqəti qeyri-ekvivalent terminlərə, əsasən, elmi-texniki mətnlərdə rast gəlmək olur. Bu növ lüğətin ekvivalentliyinin ortaya çıxmasının səbəblərindən biri Rusiyada və xaricdə elm və texnologiyanın fərqli inkişaf tempidir. Xaricdəki qabaqcıl elm sahələrində hədəf dildə qarşılığı olmayan yeni realilər və adlar meydana çıxır [8,s.288].

Buna misal olaraq alman dilindən rus dilinə keçən zərgərlik alətlərinin çoxsaylı adlarını göstərmək olar. Naməlum alətlər öz adlarını tərcümə transkripsiyası metodundan istifadə edərək aldılar ki, bu da “hədəf dilin fonemlərindən istifadə edərək orijinal leksik vahidin formal fonemik rekreasiyası, orijinal sözün fonetik təqlidi” kimi müəyyən edilir [9, s. 63].

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə transkripsiyası üsulu transliterasiya ilə bircə, yəni “hədəf dilin əlifbasından istifadə etməklə ilkin leksik vahidin formal hərfi rekonstruksiyası, mənbə sözün formasının hərfi təqlidi ilə təbiiq edilir.

Bu zaman hədəf mətndəki mənbə söz hədəf dilin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış formada təqdim olunur”. Həmçinin təmiz formada transliterasiya nisbətən nadir hallarda baş verir .

Beləliklə, *Stichel* – *штихель*, *Nadfeile* – *надфиль* və bir çox başqa terminlər, eləcə də yeni kəşf edilmiş mineralların adları, bir qayda olaraq, transkripsiya və transliterasiya yolu ilə alınır,

məsələn, *байкалит* – *baikalite*, *сибирит* – *siberite* [7,s.55]. Müvəqqəti qeyri-ekvivalent terminlər reali-sözlərdən onunla fərqlənir ki, hər reali nəticə etibarilə hədəf dildə öz ekvivalentini almır.

Başqa bir dilin leksikonunda daimi uyğunluğu olmayan bir qrup xüsusi adlar, toponimlər, qurum, təşkilat adları da müəyyən edilir. Bu, həmçinin xüsusilə qiymətli bir daşa verilən adları ehtiva edir: *Spoonmaker's diamond*, *Spiritofde Grisogono diamond*, *Steinmetz Siriusdiamond*. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupa daxil olan adlar az işləkdir.

Əksər hallarda ingilis elmi-texniki mətnlərində hər iki dildə danışanların gündəlik təcrübəsində mövcud olan, lakin dillərdən yalnız birinin lüğətində əks olunan anlayışları ifadə edən təsadüfi boşluqlar olur. Nümunə olaraq, burada müxtəlif almazların adları verilmişdir: *spark* – *мелкие алмазы* (*kiçik almazlar*), *yellow* – *желтые алмазы ювелирного качества* (*zərgərlik keyfiyyətində sarı brilyant*), *brown* – *коричневые алмазы ювелирного качества* (*zərgərlik keyfiyyətində qəhvəyi brilyant*); *black* – *черные алмазы ювелирного качества* (*zərgərlik keyfiyyətində qara almazlar*).

Tərcümə praktikasında müxtəlif növ qeyri-ekvivalent lüğətlərin tərcüməsinə müəyyən yanaşma mövcuddur. V.N. Komissarovun sözlərinə görə, qeyri-ekvivalent leksikanın tərcüməsi zamanı təsadüfi yazışmaların dörd əsas növündən istifadə olunur ki, onlar aşağıda nəzərdən keçiriləcək.

1. Elmi lüğətdə tez-tez transkripsiya və transliterasiya ilə formalaşan alınma uyğunluqlara rast gəlinir: *choker* – *чокер*; *bridge jewelry* – *бридж* bijuteriya zərgərlik məmulatları ilə zinət əşyaları arasında aralıq mövqə tutan zərgərlik məmulatları sinfi.

Bir çox hallarda belə okkazonal uyğunluqlar adi uyğunluqlara çevrilə bilər. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək: *This method is used for preparation of nonconductor samples for electron microscopy and for improving the color and appearance of some stones such as bluishgreen to pale-blue iridescent colored natural quartz (aqua aura quartz), which is a colorless stone but can be coated with pure gold, silver, or platinum* [3,s.678].

Bu üsul elektron mikroskopiya üçün qeyri-keçirici nümunələr hazırlamaq və müəyyən daşların rəngini və xarici görünüşünü yaxşılaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Məsələn, özü rəngsiz olan təbii kvars *aqua aura* - göy-yaşıldan solğun maviyə qədər rəngə malik olan iridescent kvars əldə etmək üçün xalis qızıl, gümüş və ya platinlə örtülür.

Nümunədəki alınma söz ABŞ-da icad edilmiş kvarsın təmizlənməsi üsulu olan *aqua aura* terminidir. Bu alınma söz rus dilinə uğurla daxil olur və əsasən elmi və ticarət termini kimi istifadə olunur.

Once the circular, bangle shape is complete, mark your spot to cut with a sharp scribe [1,s.76].

Yuxarıda göstərilən nümunədə *bangle* sözü «негибкий металлический браслет» (“bərk, əyilməyən metal bilərzik”) mənasındadır, lakin hərfi tərcümə uyğun deyil. Qolbaq növü haqqında informasiya istehsal texnologiyasına çox təsir etmədiyindən bu cümlədə ötürülmədən istifadə etmək və bununla da “qolbağ”ın natamam uyğunluğunu əldə etmək mümkündür.

2. Sözü morfemik tərkibini və ya mənbə dilin sabit söz birləşməsinin tərkibini əks etdirən kalka-uyğunluqlar: *aztec agate* – *ацтекский агат* (*aztek əqiqi*); *brilliant Eppler* – *бриллиант Энплера* (Eppler almazı); *яйца Фаберже* – *Faberge eggs* (Faberge yumurtaları) [7,s.87]. Beləliklə, aşağıdakı nümunədə tərcümədə morfem tərkibin qorunub saxlanmasını və söz sırasının dəyişməsinə müşahidə edirik:

Horse head cut; a modified fancy form of diamond cut with outline similar to a horse [3,s.490]. At başı kəsilmə; qurşağın konturunun at başının siluetini izlədiyi almazdan bəzədilmiş kəşik.

3. Analoq uyğunluqlardan istifadə edərkən mənbə dilin qeyri-ekvivalent vahidinə mənaca ən yaxın olan hədəf dilin vahidi seçilir. Analoq uyğunluqlar natamam ekvivalentlər adlandırmaq olar. Beləliklə, I.V. Çervenkova üç növ natamam ekvivalenti müəyyən etmişdir [10,s.327]:

Orijinal və ya ekvivalent leksik vahidin çoxmənalılığına görə natamam ekvivalentlər. Nümunə olaraq:

Jewelers have the ability to incorporate many different materials into their work.

Zərgərlərin işlərində bir çox materiallardan istifadə etmək imkanı var.

Aşağıdakı nümunədəki kimi, ilkin leksik elementin genişliyi ilə əlaqəli olan təqribi ekvivalentlər:

Raising, a term used by silversmiths, is a form of forging, but with the element of dimension added [1,s.42].

Pərçimaçan (alət) – zərgərlərin istifadə etdiyi termin, döymə növüdür, lakin ölçü elementlərini ehtiva edir.

Okkazonal uyğunluqlardan istifadə ilə bağlı bir çox digər hallarda olduğu kimi, orijinalda və tərcümədə ekvivalent vahidlərin mənalарının yaxınlığı tam deyil, belə tərcümə yalnız müəyyən bir kontekstdə tətbiq oluna bilər. Məsələn, *silversmith, goldsmith* sözləri də emal olunan metal haqqında məlumat daşıyır ki, bunu rusca ювелир (zərgər) sözü ilə çatdırmaq mümkün deyil.

Bəzi hallarda tərcümədə qızıl ustası və gümüş ustası uyğunluqlarından istifadə olunur, lakin bu ifadələr kifayət qədər dar istifadə dairəsinə malikdir:

All these stylistic elements suggest that the present ring was made by an East Gothic goldsmith who closely copied (or perhaps even reused) Byzantine jewelry [4,s.106].- Bütün bu üslub elementləri əsl üzüyün Bizans bəzəklərini çox dəqiq surətdə köçürən (və ya bəlkə də təkrar istifadə edən) Şərqi Qotika qəbiləsindən olan bir zərgər tərəfindən hazırlandığını göstərir.

Bundan əlavə, *silversmith* və *goldsmith*, əsasən, müxtəlif məişət və kilsə əşyalarının istehsalı ilə məşğul olur, *jeweler* daşlarla işləyir, hətta yalnız zərgərlik məmulatlarının satışı ilə məşğul olur.

Aşağıdakı nümunədə *ювелир* (zərgər) sözünü işlətmək çətindir, belə ki, cümlədə mənaca yaxın olan iki hərəkət subyekt var. Buna görə mənasını çatdırmaq üçün onlar dəyişdirildi:

Silversmiths and goldsmiths share the same tools and equipment due to the similar working properties of the metals. - Gümüş və qızıla işləmək üçün eyni alət və avadanlıqlar istifadə olunur, belə ki, hər iki metalın xüsusiyyətləri olduqca oxşardır.

Müqayisə olunan dillərin lüğətindəki asimmetriya münasibətlərinin orijinal leksik vahidin geniş mənası ilə əlaqəli olduğu qismən ekvivalentlər:

Although found in all parts of the empire (in Constantinople, Syria, Egypt, Sicily, and the Black Sea coast) the style of Byzantine jewelry is remarkably consistent, and it is very difficult to determine where individual pieces were made [4,s.106].- Tapıntılar imperiyanın hər yerində (Konstantinopol, Suriya, Misir, Siciliya və Qara dəniz sahilləri) tapılsa da, bizans üslubu onlarda son dərəcə uyğundur və hər bir zinət əşyasının harada hazırlandığını müəyyən etmək çox çətindir.

Nümunədə *pieces* sözü bəzək, ümumiyyətlə, zərgərlik məmulatları nəzərdə tutur və ingilis dilində *armpiece, neckpiece* və s. kimi sözlər hər hansı bir xüsusi növə aid edilməsi çətin olan sənət əşyaları və zərgərlik məmulatlarını təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, *neckpiece* boyuna taxılan istər şərf, istər boyunbağı mənasındadır. Tərcümə edildikdə bu sözlərin mənası qolbaq, boyunbağı, kolye, muncuq və s. sözləri ilə daralır.

4. Təsviri tərcümə geniş cümlədən istifadə edərək mənbə sözün mənasını açır. Çox vaxt mineralın rəngini, dərəcəsinə və teksturasını bildiren sözləri tərcümə etmək üçün istifadə olunur: *fortess agate* – qalaların planına bənzər teksturalı əqiq növü; *montana agate* – ağ damarlı qırmızı-qəhvəyi əqiq; *akoya cultured pearl* – cənub dənizlərində *Pinctada fucata* molyuskalarının yetişdirdiyi mirvarilər; *osseous (bone) amber* – tərkibində çoxlu qabarcıq əlavələr olan qeyri-şəffaf kəhrəba; *carat-goods* – orta çəkisi təxminən bir karat olan almaz parçaları; *binches* – qızıl tərkibli konqlomeratda pirit kristalları; *areng* – bəzən tərkibində almaz olan sarımtıl tünd torpaq.

Müxtəlif texnologiyaların, materialların və bərkitmə növlərinin adları, əsasən, ətraflı izahat tələb edir: *bakelite* – kəhrəba, fil sümüyü və ebonite bənzər sintetik qatran, onları təqlid etmək üçün istifadə olunur; *applejuice* – rənginə görə alma şirəsinə bənzəyən şəffaf zərgərlik plastikidir [7,s.71]. Aşağıdakı nümunəyə baxaq:

In the second step, the use of an infrared microscope makes it possible to analyze several loose melee-size diamonds at one time, or those set in jewelry that could not be measured by normal FTIR analysis [2,s.208].

İkinci mərhələdə infraqırmızı mikroskopun istifadəsi eyni vaxtda çəkisi 0,20 karata qədər olan bir neçə kiçik brilyantı analiz etməyə imkan verir, eləcə də zərgərlik məmulatlarına qoyulmuş brilyantları normal Furiye analizindən istifadə etməklə tədqiq etmək mümkün deyil.

Melee termini ənənəvi olaraq 0,90 karat ağırlığında olan kiçik brilyant mənasındadır. Lakin nümunənin götürüldüyü elmi işdə brilyant-*melee* dedikdə nəyin başa düşülməsi lazım olduğu xüsusi olaraq bildirilmiş və bu, tərcümədə əsas rol oynamışdır. Daha ümumi “kiçik” (xırda) sözü də istifadə edilə bilər.

5. Reali-ölçülərin və müxtəlif işarələrin tərcüməsini ayrıca qeyd edək. Orijinal ölçü vahidləri hədəf dildə danışanın gündəlik təcrübəsində çox rast gəlinən vahidlərə çevrilir:

Wrap your wire around a mandrel (18-gauge wire works well for this style chain) [7, s.,70].- Simi mandrelin ətrafına sarın (1 mm qalınlığında sim bu hörgü üçün yaxşıdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, uyğunluq cədvəllərinin köməyi ilə Rusiyada istifadə edilməyən qalınlıq ölçüsü millimetrdə çevrilir. Qızıl ərintilərinin markalanması eyni şəkildə tərcümə olunur: 18 K karat sistemi 750 metrik standartda uyğundur. Xarici ölçüləri hədəf dildə ümumi qəbul edilmiş ölçülərə tərcümə etmək daha məqsədəuyğundur: Farenheit dərəcələri - Selsi dərəcələrinə, düymələr santimetrdə, ərintilər karatla deyil, problemlə qeyd olunur və s.

Nəticə: Beləliklə, aparılan tədqiqatlar əsaslanaraq gemalogiyaya aid olan zərgərlik məmulatlarının istehsalı sahəsində qeyri-ekvivalent leksikanın tərcüməsində bəzi qanunauyğunluqları müəyyən etmək mümkündür. Yeni mineralların adları transkripsiya və transliterasiyadan istifadə etməklə az tanınan mineral növlərinin adları isə kalka, təsviri tərcümə və ya analogi sözlə tərcümə edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Holschuh B. The jeweler's studio handbook: traditional and contemporary techniques for working with metal and mixed media materials. Massachusetts: Quarry Books, 2009. 176 p.
2. Kitawaki H. Identification of melee-size synthetic yellow diamonds in jewelry // *Gems & gemology*. 2008. V. 44. № 3. P. 202–213.
3. Manutchehr-Danai M. Dictionary of gems and gemology third edition. Heidelberg: Springer, 2008. 1037 p.
4. Spier J. Byzantium and the west: jewelry in the first millennium. N.Y.: Paul Holberton publishing, 2012. 208 p.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975. 240 с.
6. Влахов С.И. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения, 1980. 340 с.
7. Лобацкая Р.М. Иностраный язык в сфере профессиональных коммуникаций. Англо-русский словарь ювелирных терминов. Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2012. 128 с.
8. Попова А.Ю., Корепина Н.А. Проблемы перевода безэквивалентной лексики вестник ИрГТУ №1 (96) 2015 С.286-290
9. Практические основы перевода. СПб.: Союз, 2005. 320 с.
10. Червенкова И.В. Об эквивалентах в сопоставительном исследовании лексики // *Динамика языковых процессов: история и современность: сб. науч. тр. к 75-летию со дня рождения проф. Пенки Филковой*. София: ХеронПрес, 2004. С. 324–329.

Ханим Шамилова

Термины и без эквивалентной словарь

Резюме

Примеры безэквивалентной лексики встречаются не только в художественных, но и в научных трудах. В современном мире развитие научно-технического прогресса в разных странах находится не на одинаковом уровне. Между ними есть существенная разница. Наряду с культурными традициями это является причиной появления множества безэквивалентных научных терминов, требующих идеального перевода. В статье рассматриваются безэквивалентные лексикой, используемые в научном стиле, и проблемы их перевода.

В связи с этим целью данной статьи является анализ особенностей перевода безэквивалентной лексики в области художественной технологии обработки драгоценных камней и металлов. При написании статьи использовались описательный и сравнительный методы.

Ключевые слова: *научный, лексика, словарь, произведение, безэквивалент.*

Hanim Shamilova

Terms and no equivalent dictionary

Summary

Examples of non-equivalent vocabulary are found not only in fiction, but also in scientific works. In the modern world, the development of scientific and technological progress in different countries is not at the same level. There is a significant difference between them. Along with cultural traditions, this is the reason for the emergence of many non-equivalent scientific terms that require perfect translation. The article discusses non-equivalent vocabulary used in scientific style and the problems of their translation.

In this regard, the purpose of this article is to analyze the features of the translation of non-equivalent vocabulary in the field of artistic technology for processing precious stones and metals. When writing the article, descriptive and comparative methods were used.

Key words: *scientific, vocabulary, dictionary, work, non-equivalent.*

Çapa tövsiyə edən: *Zərifə Əliyeva adına lisey*

Rəyçilər: *dosent Sima Quliyeva*
dosent Svetlana Novruzova